

Noore Jaan Bergmanni poeetika

Luulekunst kui lõbu ja õpetus

REBEKKA LOTMAN, MARIA-KRISTIINA LOTMAN

Kui küsite: Mis ma tahtsin? Eesti kirjavara jõudu mööda kasvatada!
Jaan Bergmann

Jaan Bergmanni (1856–1916) varaseim teadaolev käsikirjaline luulekogu pärineb aastast 1875, kui luuletaja oli vaevalt saanud kaheksateistkümneseks. Juba selles esimeses käsikirjas avaldub tema ilukirjandusliku loomingu intellektuaalne mõõde: siht avardada eestikeelse luule võimalusi ja piire, tuues sinna lääne vanemaid traditsioone ning liites neid eesti rahvaliku luulega. Bergmanni kirjanduslikult viljakaim periood algas 1877. aastal, kui ta asus õppima Tartu ülikooli usuteaduskonda. Nagu Bergmann ise on täheldanud: „Tartus tuli öitseag” (1986 [1910]: 689). Lühikese aja jooksul kirjutas ta näitemänge, proosat, luuletusi, tõlkis saksa, vene ja antiikautorite luulet, lõi esimese emakeelse poeetika, kogus rahvaluulet ning osales seltside töös. Samal ajal paistab Jaan Bergmanni varases loomingu silma pidev kahevahelolek: kirjandusega aktiivselt tegelemise kõrval tunneb ta juba noorena kutsumust usu ja kiriku vastu.

Raamatuna ilmus Bergmanni luulelooming hilinenuks, alles 1901. aastal tugevalt redigeerituna ja enese tsenseerituna. Seetõttu on siinse, noore Bergmanni loomingu keskenduva artikli allikateks valdavalt tema käsikirjalised salmikud aastatest 1875 (Bergmann 1875), 1877 ja 1878 (RA, EAA.3819.1.2, EAA.3819.1.3), samuti tema ülikooliajal ilmunud kaastööd ajakirjadele.

1. Õpinguaastad ja kirjanduslik tegevus

1856. aasta 17. detsembril Kolga-Jaanis Niilu talus kaheksalapselise pere esiklapsena sündinud Jaan Bergmanni kujunemises mängisid olulist rolli vanemad ja kodupaiga soised maastikud. Sünnikodus ümbritses noort lugemishuvilist Jaani regivärss, mis mõjutas tema luulet ja arusaama luulekunstist – tema luuleõpetuse peateljeks jäi alati rahvaluule. Isa Jakobi elus seisid tähtsal kohal raamatud, eriti piibel: „Et mu isa raamatuid suure isuga luges, siis oli ta enesele kauni kogu raamatuid muretsenud. Iseäranis hoolega luges ta aga piibelt.” (Bergmann 1986 [1910]: 685)¹ Samuti hindas isa haridust ning lootis esimesest pojast kooliõpetajat sirguvat (Visnapuu 1923: VII–VIII). Kooli pääsemine polnud lihtne,² kuid 1868. aastal õnnestus Bergmannil

¹ Siin ja edaspidi on ärakirjades kirjepilt muutmata, erandina on *w*-täht asendatud *v*-ga.

² Bergmanni põhjalikku kirjeldust enda ja isa pingutustest, et noormees saaks esmalt algkoolis, hiljem gümnaasiumis õppida, vt Bergmanni 1910. aastal kirjutatud autobiograafiast „Minu

asuda kaheks aastaks õppima Gustav Beermanni elementaarkooli Põltsamaal. Gümnaasiumisse pääsemine nõudis samuti eelnevalt visa iseseisvat õppetööd. Bergmann on meenutanud, et õppis gümnaasiumieelsel suvel hommikul kella kolmest õhtul üheteistkümmeni, magades vaid neli tundi.

Iga päev õppisin 300 kunni 400 Ladina keeli sõna pähä, õppisin grammatikat, tegin kirjalikku töösid ja õppisin Vene keelt ja ajalugu. Praegune praost Jürmann, siis Primaner, andis mulle 18 tundi Ladina keelt, 1 tunni Vene keelt ja 1 tunni ajalugu. Selle ajaga olin Ladina keeles ja ajaloos läbi võtnud: Terve ettevalmistamise-klassi kursuse, terve Septima kursuse ja poole Sexta kursust, sest ma tahtsin eksami Sekstasse teha. (Bergmann 1986 [1910]: 688)

Nii õnnestus tal 1871. aastal sisse saada Eesti vanimasse kooli, toonase nimega Tallinna Kubermangugümnaasiumi (praegune Gustav Adolfi Gümnaasium), kus ta õppis 1877. aastani. Seal mõjutas noort Bergmanni klassikaliste keelte ja ajaloo õpetaja, Tartu ülikoolis vene keelt ja kirjandust õppinud filoloog Gotthard von Hansen, kellest sai hiljem Tallinna linnaarhivaar. Oletatavasti mängis tema õpetus rolli selles, et 1875. aastal katsetas kooliõpilane Bergmann mitme antiikse värssteksti tõlkimist, pannes kirja ka oma esimese versiooni Homerose pilaeeeposest „Batrachomyomachia”. Teisalt suunasid Bergmanni edasisi valikuid gümnaasiumikaaslased. Henrik Visnapuu (1923: IX) on märkinud, et „[---] G. von Hanseni kaasakiskuv õpetamine ning varakult ilmsiks tulnud suur loomulik keeleand tõmbas noore õpetlase korraks klassika keeleteaduse ning kirjanduse poole. Rudolf Kallase ja Reinhold Seebergi gümnaasiumisse tulekuga, kes olid kindlasti otsustanud kirikuõpetajaks hakata, parälüseeerus Hanseni mõju, ning endine kirikuõpetaja-ideaal sai jälle võidule.”

Nii asuski Jaan Bergmann 1877. aastal õppima Tartu ülikooli usuteaduskonda. Kuid samal ajal algasid Bergmanni elu paljutahulise vijakaimad kaks aastat kirjanduse vallas. Juba tudengina oli ta ühiskondlikult tegus, kuuludes eri suunitlusega seltsidesse.³ Siinse artikli kontekstis pakub huvi tema tegevus Eesti Kirjameeste Seltsis (EKmS), mille eestseisusse asus ta 1878. aastal pedagoog Carl Heinrich Niggoli kutsel.⁴ Seltsis protokollis ta koosolekuid, esines neil ise sõnavõttudega, samuti tutvus eesti kultuuri suurmeestega. Näiteks 1878. aasta jaanuaris toimunud sündmusel astusid ettekannetega üles seltsi president Jakob Hurt, samuti Ado Grenzstein ja Mihkel Veske. Nende kõrval esines *stud.* Jaan Bergmann, kelle teemaks on märgitud „Luulest” (Teadaanded... 1877). Ettekanne trükiti ära Sakala Lisalehes pealkirjaga „Sõnake luuldest” (Bergmann 1878a), seda kiideti ning seati eeskujuks kirjanikele:

---

elulugu”, mis ilmus Rudolf Põldmäe kommentaaridega Keeles ja Kirjanduses (Bergmann 1986 [1910]: 686–688).

³ Bergmann loetleb: „Olen „Lebenslängliches Mitglied der Gelehrten Estnischen Gesellschaft”, „Eesti Kirjanduse Seltsi” eluaegne liige, „Paistu Hariduse Seltsi” eluaegne liige, „Eesti Üliõpilaste Seltsi” eluaegne liige (Philister emeritus), „Paistu Tuletõrjajate Seltsi” ja „Holstre Laulu ja Mängu Seltsi” auuliige, „Viljandi Hariduse Seltsi” ja „Viljandi Põllumeeste Seltsi” liige, „Karskuseseltsi „Paistuse” auupresident. Omal ajal olin ka „Eesti Kirjameeste Seltsi” ja „Vanemuise” liige ja Aleksandrikooli asjus tegev.” (Bergmann 1986 [1910]: 689)

⁴ Selle kohta vt Kallas 1936: 4.

„Seda aga sooviksime, et mõned Eesti kirjamehed seda kõnet omale eesmärgiks võtaksivad, kuidas ilusat Eesti keelt peab kirjutatama” (Eesti... 1878a). Kuu aega hiljem, 1878. aasta veebruaris pidas Bergmann Vanemuise „Kuuõhtul” kõne teemal „Vana Kreekarahva usust ja ebajumalatest” (Teadaandmised... 1878a) ning aprillis samas kohas „Muhamedist ja tema usust” (Teadaandmised... 1878b). Sama aasta juunikuus kõneles ta „Põhja- ja Lõunamaa rahvaste luuletustest, nimelt Kreekarahva Herkulest ja Eestirahva Kalevipoega teine teise kõrva ja vasta seades”. Ürituse kuulutuses on lubatud, et „ka see äratav kõne saab Seltsi aastaraamatus trükitud” (Eesti... 1878b). Paraku jäi see avaldamata nagu mitmed teisedki Bergmanni plaanitud tööd. Aasta lõpus kirjutas Bergmann teise aasta üliõpilasena EKMS-i aastaraamatusse teksti, millega pani aluse emakeelsele poeetikaõpetusele: „Luuletuskunst I. Lühikene õpetus luuletuste koorest” (Bergmann 1878b).

1877. aastal kohtus Bergmann esmakordselt Lydia Koidulaga. 12. detsembril Vanemuise teatris, Aleksander I saja aasta juubeli pühitsemisel toimunud kohtumist on ta kirjeldanud kirjas Aino Kallasele:

Tuli tugev vanapoolne mees ja tore proua peauksest sisse. Härra vaatas valitseja pilguga saalitäie rahva peale, noore proua olek oli otsekui kuninglik. „J. W. Jannsen ja Koidula!” sosistas [Vändra kihelkonna koolmeister Paul] Undritz mulle kõrva sisse. Aukartusega vaatasin, kuidas Eesti suurem kirjamees, kelle raamatuid nii kaua kui mäletada jõudsin, ikka rõõmuga olin lugenud, ja kuulus „Emajõe ööpiku” luuletaja saali etteotsa auistmetele läksid. (Kallas 1936: 4)

Bergmann ja Koidula said teineteisega tuttavaks aga hiljem⁵ ning sel oli oluline tähendus mõlemale: Koidula surma järel 1886. aastal andis tema õde Eugenie Jannsen teada luuletaja viimasest soovist, et just Bergmann korraldaks trükivalmis Koidula luuletused ja näitemängud. Selle tööga tegeles Bergmann aastatel 1886–1887 ning sai ka mahuka kogumiku valmis. Ometi jäi teos toona Koidula abikaasa Eduard Michelsoni keelu tõttu avaldamata.⁶

Bergmanni üliõpilaspõlve algusaja tegevusest tuleb esile tuua ka tema tööd rahvaluulega, milles mängis rolli kirjameeste seltsis alguse saanud sõprus Jakob Hurdaga. Nii käis Bergmann 1878. aasta suvel, 21. juunist 16. augustini Viljandimaal Kolga-Jaani kihelkonnas rahvaluulet kogumas, mille kohta on säilinud ta enda aruanne.

⁵ Bergmann sai Koidulaga tuttavaks luuletaja isa Johann Voldemar Jannsenit külastades. Järgmine kohtumine seisis ees 1880. aastal, kui Jannseni tervis halvenes ning ta Bergmanni, Aleksander Mohrfeldi, Paul Undritzi, Matthias Johann Eiseni jt enda juurde kutsus. Öhtusöögi järel pidanud Koidula kõne, toonitanud oma isa rolli eesti kultuuris, rääkinud nuttes Carl Robert Jakobsoni ülekohtust isa suunas ning ärgitanud külalisi Eesti Postimehele kaastöid kirjutama, et väljaanne elus püsiks. Ühiselt otsustati, et väljaande toimetajaks kutsutakse Ado Grenzstein. Kolmas ja põgusam kohtumine Koidulaga toimus 1881. aastal.

⁶ Bergmann meenutab kirjas Kallasele: „„Kuidas mina tohtinud ilma tema, dr. Michelsoni, lubata tema kadunud abikaasa järelejäänud paberid läbi sorida ja tema luuletusi koguda ja korraldada?” Asi lõppes sellega, et ma kõik, mis ma olin saanud, ja trükivalmis käsikirja, kust ma ka eeskõne ja enese kui korraldaja nime maha kustutama pidin, dr. E. Michelsoni kätte saatma pidin.” (Kallas 1936: 4) Tehtud töö pealkirjaga „Kogutud luuletused” nägi trükivalgust Gustav Suitsu järelredigeerimisel alles 1925. aastal, 39 aastat pärast Koidula ja üheksa aastat pärast Bergmanni surma.

Rahvalaule ei olevat olnud laulikutele sugugi lihtne välja meelitada: Bergmanni sõnul võttis ta abiks nii palved kui ka pudelid.

Aga vähe vilja nägime oma vaevast: meid ei tuntud või ei tahetud tunda, palumine ja paitamine ei maksnud, keegi ei tahtnud „pattu teha”, sest vanade laulude laulmist peeti vastutamata patuks. Ei aitanud mingi vaigistamine ega vabandamine: kiidetud laulikud põgenesivad pakku ehk tahtsivad „vana viisi pääl”, s.o kirikulaulusid vanade keeruliste viisidega laulda. (Bergmann 1997 [1878]: 15)

Siiski õnnestus tal koguda 268 laulu, kokku 9554 värssi (Bergmann 1997 [1878]: 16). Nagu annavad tunnistust noore Bergmanni käsikirjalised luulekogud, nägi ta rahvaluulet eesti kunstluule olemusliku osana. Ehk mõjutas Bergmanni poeetilisi põhimõtteid, mille ta aasta teisel poolel formuleeris, ka see, et vanad laulikud suhtusid rahvalaulude esitamisse tõrksalt ja eelistasid kirikulaule.

Samuti kirjutas Bergmann neil aastail EKmS-i tellimusel algselt kolmeosalisena plaanitud „Üleüldise ajaloo”. Bergmann meenutab: „Anti mulle nõuu „Üleüldist ajalugu” kirjutada. Hakkasin tööle. Kui 1 jagu valmis, andsin Undritzile ja A. Grenzsteinile kritiseerimiseks. Arvustati õige mehisele. Mina tegin terve töö uuesti.” (Bergmann 1986 [1910]: 690) Kuid siingi ei jõudnud ta plaani täies mahus ellu viia ning teosest ilmus ainult kaks esimest ehk vanaaja (1879) ja keskaja (1880) osa.

Peale selle tegeles noor Bergmann intensiivselt ilukirjandusliku loometööga: tõlkis, luuletas, kirjutas lühijutte ja ka näitemänge. 1877. aastal avaldas ta esikteose, jutustuse „Öövahi uus aasta: Uudis”. Ta tegi regulaarselt kirjanduslikku kaastööd Eesti Postimehele, Meelejahutajale, Ristirahva Pühapäevalehele jt väljaannetele. Ennekoike kirjutas Bergmann aga tol perioodil sahtlisse ning tema avaldamata luuletuste kalligraafilised (ümber)kirjutused leiduvad pisikestes salmikutes, millest on paraku säilinud vähem kui pooled.⁷ Karl August Hermannini nõuandel kirjutas ta kuus saksa-keelset teatritükki Vanemuisele, millest ühte, pealkirjaga „Vana tüdruku pulmad”, paar korda ka mängiti. Kahjuks ei ole need säilinud. „Kuhu see ja teised käsikirjad jäänud, ei tea mina,” on Bergmann ise täheldanud (Bergmann 1986 [1910]: 690).

Nende tegemiste kõrval sooritas Jaan Bergmann vajalikud ülikoolitööd. Vaatamata laiale tegevusväljale eesti kultuuri vallas, heitis koolivend Villem Reiman ometi talle ette vähest pühendumist õppetööle: „Bergmann käis hoolega ettelugemistel, omandas kergesti tarvilikud teadmised ja tegi ruttu lõpueksami, kuid teadmishimu, koguni teadusejānu – et seda surmani puretatud sõnakõlksu tarvitada – ei märganud tema ise ega teised tema juures liig ohtrast” (Visnapuu 1923: IX). Selle hinnanguga võiks vaielda: Bergmanni neil aastail tehtud töödest ilmneb, et noore tudengi teadmishimul ja loomisjānu oli suur ning teoloogiaõpingud üksi ei suutnud seda kustutada.

1878. aasta detsembris pidas Bergmann Vanemuise seltsis kõne „Usk on rahvuse alus ja põhjus”, mille avaldas Eesti Postimehes (Bergmann 1879a). Võib öelda, et liisk oli selleks ajaks langenud: ehkki näiteks suur osa „Odüsseia” tõlkimisest seisis veel

⁷ Nendele arhiivides hoiul olevatele käsikirjadele keskendub artikli kolmas peatükk.

ees,⁸ keskendus ta sestpeale eesti kirjanduse mängulise arendamise asemel religioos-
sele sfäärile, pühendudes vaimulikele lauludele ja piibli tõlkimisele. Bergmann lõpe-
tas 1882. aastal ülikooli, järgneval aastal ordineeriti ta õpetajaametisse ning alates
1884. aastast kuni surmani oli ta Paistus pastor.⁹

Alles sajandi viimastel aastatel koostas Bergmann tekste tugevalt toimetades
ja loomingulist mitmekesisust kahandades enda algupärastest ja tõlkeluuletustest
kogumiku „J. Bergmann'i Laulud”. Autor ise ei hinnanud teost kõrgelt ning kirjutas
sõber Matthias Johann Eisenile: „Oma „laulude” kriitika eest tänan. Ega ma neid
ise suureks asjaks pea. Muidu ei oleks ma neid lasknud kuni pool-kolmat aasta-
kümnet hallitada.” (EKM EKLA, f 0, m 314:0, lk 74) Samal ajal muserdas teda see,
et ka kirjastaja jättis need aastateks avaldamata.¹⁰ 1901. aastal nägi Bergmanni ainus
luulekogu viimaks trükivalgust, tekitades autoris ärevust. 5. septembril pihtis ta Eise-
nile: „„Laulud” on just ilmunud: Olen nüüd täis hirmu: Uhta saan! Aga ei saa neid
kirjut[u]selaua põhja ära matta. Mis kirjas, see karjas. Honoraari ma ei saanud
mingisugust, ka mitte ühte ainust priieksemplaarigi!” (EKM EKLA, f 0, m 314:0,
lk 69–70) Kuid kriitika tema lüürikale jäi vähemalt esialgu tulemata ning see masen-
das Bergmanni veel enam: „Lyyriliste laulude üle ei ole sõnagi lausutud; ju nad ikka
siis nii kõhnad on, et neist rääkidagi ei maksa” (EKM EKLA, f 0, m 314:0, lk 74–75).

Kriitikas ja kirjanduslugudes ei peeta Jaan Bergmanni lüürikat eriti väärtus-
likuks. Isegi Postimehes ilmunud mälestuskirjutises ei tee luuletaja Karl Ehrmann
selle kohta suuri sõnu: „Enam-vähem paremini on õnnestunud tal armastuslaulud,
kuigi neis puudub inspiratsioon ja kirg. [---] Kuid üldiselt Bergmann'i isikul pole
suuremat tähtsust meie luuletajate seas.” Samas tõstab ta esile Bergmanni eepikuna,
nimetades parimateks ballaadideks teoseid „Salme”, „Ustav Ülo” ja „Taara pidu selja
taga.” (Ehrmann 1924: 2) Tõepoolest puudub Bergmanni loomingus tundeline kirg,
kuid vaadeldes tema käsikirjalisi luulevihikuid, on näha tõelist kirge luulekunsti enda
vastu. Visnapuu (1923: IX) on heitnud Bergmannile ette, et too ei olnud mõtlejate-
süvenejate liigist. Bergmannil jäid tõesti mitmed ettevõtmised pooleli, nagu artikkel
luulekunsti tuumast, üldajaloo õpiku kolmas osa, „Odüsseia” tõlge jne. Noore Berg-
manni tegevusest tervikuna ilmneb aga mitmel rindel süvenenud huvi luulekunsti
võimaluste vastu. Paraku ei osanud ta ka ise seda hinnata, jättes avaldamata suure
osa oma luuleloomingust: 1901. aasta kogumikku tema käsikirjaliste luulekogumi-
kega võrreldes näeme, et ehkki värsitehniliselt, kujundeilt ja sõnavaralt on teoseid
edasi arendatud ja silutud, on samal ajal kärbitud tema noore ea loomingut iseloo-
mustanud žanrilist, temaatilist ja vormilist mitmekesisust. Bergmann tundis isegi
meelehärrmi oma püsimatusest ja suutmatusest ühe teemaga pikalt tegeleda. Kuid

⁸ Ehkki Bergmann lootis alustades tõlkida ära kogu „Odüsseia”, jõudis ta siinses artiklis esma-
kordselt avaldatud 22. laulu katke kõrval tõlkida ja avaldada vaid „Odüsseia” 1. (1901), 2. (1902),
3. (postuumselt 1916), 9. (1894) ja osaliselt ka 12. laulu (1894).

⁹ Bergmanni hilisema elu kohta vt Visnapuu 1923: X–XI; Bergmann 1986 [1910]: 688–690.
Visnapuu koostatud Bergmanni bibliograafiat vt Visnapuu 1923: XI–XV.

¹⁰ „Mina ei nõudnud oma „Luuletuste” eest mingisugust honoraari ja siiski magab mu käsikiri ju
kolmat aastat kirjastaja kapis, ei ilmu, ei ilmu!” (EKM EKLA, f 0, m 314:0, lk 52)

tema himu avardada eesti luulevälja oli sedavõrd suur, et kui ta keskendunuks sellest vaid ühele tahule, jäänuks laiem haare saavutamata.

2. Poeetika

Oma esimeses artiklis, luulekunstile pühendatud ja väga kujundliku keelekasutusega essees „Sõnake luuldest” (Bergmann 1878a) arutleb Bergmann filosoofiliselt luule ja selle mõiste üle. Sõna *luule* tuleneb soomekeelsest tüvest ning oli kasutusel ka eesti murretes, tähistades väljamõeldist ja arvamist. Kirjakeeles võttis selletüvelise sõna seoses värsstekstiga tõenäoliselt esimesena tarvitusele Friedrich Reinhold Kreutzwald, kes räägib 1869. aastal ilmunud Kalevipoja tähendust seletavas raamatus „luulemisest” kui väljamõeldisest, ent samas ka „luulemise väest”, vastandades luulemise väest kasvanud lugu tuulest pärinevale. Kreutzwald arutleb Kalevipoja pärimuse tekke üle:

Ommetigi tohime niipalju mõtetele ruumi anda, et kõik tuulest ei olnud tõusnud, vaid jutul midagi tõekuju sisuks võinud olla, keda tema loomisele põhjenduseks pandi. Selle põhjuse peale kasvas luulemise vägi viimaks ühe kuju, kelle keha ja liikmeid igapidi nii kaua väljavenitati ja imelikult paenutati, et nemad kuskil enam loomuliku inimese piirsesse ei mahu, vaid neist üle lähevad ja võimatu lugu näitavad. (Kreutzwald 1869: 9–10)

Seega toob Kreutzwald siin ühtlasi esmakordselt eesti keelde vana, juba humanistlikel autoritel esinenud kujundi tuulest ja luulest, mida kasutasid Eesti alal juba kindlalt XVII sajandil tegutsenud humanistid (vt Viiding 2015) ning millega seondub ka hiljem käibefraasiks saanud Anna Haava värs „Luule, see ei tule tuulest” (1897). Alates Kreutzwaldist võetaksegi sõna *luule* ja selle tuletised kirjasõnas kasutusele: kui veel 1860. aastatel tähistas luulekogude pealkirjades ja neis sisalduvais tekstides luuletust sõna *laul* ja luuletajat *laulik*, siis 1870. aastate algul hakkavad neis kinnistuma sõnad *luule*, *luuletaja* ja *luuletama* tänapäevases tähenduses.¹¹

Bergmanni „Sõnake luuldest” on esimene eestikeelne teoreetiline arutlus luulest, selle toimimisest ja tähendusest. Bergmann rõhutab luuletamise tähtsust rahvuskultuuri osana: „Minu arvates on ühe rahva vaimu suuruse ja rikkuse ja osavuse

¹¹ Näiteks 1872. aastal avaldab Ado Reinvald luulekogu „Villandi laulik. Luulened ja väljaannud A. Reinvald” ning selles leidub Soome rahvale tervituseks kirjutatud luuletus „Luule külas-käik” (Reinvald 1872: 7–10), teisel kasutatakse sõna *luulema* laulmise poeetilise sünonüümina („Laulamaie, luulemaie”, Reinvald 1872: 84). Juhan Kunderi luulekogu „Õie-kuu ja külm elu maanteel. 1. pärg. Luuletanud J. C.” tekstides leiduvad sõnakujud *luule* („Siin tunneb loodut tutvust silm / Ja sütta astub luule ilm”, Kunder 1873: 7), *luul’ja* (luuletaja tähenduses) ja ka *luuletused* („Luuletused jäänud maha”, Kunder 1873: 8). Kümneni keskpaigaks on sõna *luule* koos tuletistega kirjanduses üsna laialt levinud värssteksti ning selle loomise tähenduses, ehkki paiguti tarvitatakse samatüvelist sõna laiema ilukirjandusliku teose kirjutamise kohta, nagu näiteks Karl August Hermanniproosatekstis näidendi pealkirjas: „Lugu vaese rahva elust: Näitemäng ühes järgus. Luulened K. A. Hermann” (1874).

suuremaid ja tähtsamaid märkidest **luule**¹² üks ustavam ja selgem ja avalikum tunnistaja” (Bergmann 1878a: 2). Ta püüab luua süsteemi sõnade *luul*, *luule* ja *luuletus* vahel: „Sõna juur ja juuresõna on l u u l. Juure võsu ehk luule tütar on luule. Luul on see vägi, mis inimese pää-ajus luulet sünnitab. Luul on juur. Luule on võsu. [---] Luule ilmub l u u l e t u s e s.” Niisiis on luul algne ja loov vägi, mida „ei või kõrvaga kuulda ega silmaga näha”, sellest sünnib juba meeltega tajutav luule, millest omakorda vormub luuletus – väljamõeldud lugu või laul või hoopis pilt või maal. „Luul loob, luule annab lõbu, luuletaja luuletab valmis, luuletus on käes.” Ehkki Bergmanni järgi iga luuletus luulet ei sisaldagi, võiks luuletust selle eristuse järgi tõlgendada kui tegelikult saanud materiaalselt teost, luulet aga kui selle ideelist tasandit, sisu: „L u u l e t u s o n l u u l d e k o o r. Luule on tuum.” (Bergmann 1878a: 3)

Sarnast metafoorikat kasutades eristab Bergmann rahva- ja kunstluulet: „Rahvaluule on tüvi. Kunstluule on harud oma okstega. [---] Rahvaluule on vanem ja targem. Kunstluule on noorem ja lõbusam.” Autor selgitab, et luulet leiab kõigi rahvaste seas ning ehkki see erinevat luulekultuuriti nii sisult kui ka koorelt, nii tähtsuselt kui ka mõnult, põhinevat see kõik samal nõudel: „Lõbudust luua on tööks ning õpetust jagada luuldel” (Bergmann 1878a: 3). Bergmann jätab siin viitamata, et tegu on Horatiuse heksameetrilisest teosest „Luulekunst” pärit värsiga,¹³ mille ta on samavormiliselt eestindanud. Mis puudutab eesti kunstluulet, siis leiduvat selles vähe tõelist vaimuvara ning kirjatüki lõpetabki autor tõdemusega, et meie luuletajad peaksid rahvaluulet hoolega tundma õppima, et eesti luule saaks tõusta ühel päeval teiste rahvaste oma kõrvale (Bergmann 1878a: 4). Kuna Bergmanni metafoorikas on luulekultuur puu, mille tüveks on rahva- ja oksteks kunstluule, saab üks võrsuda vaid teisest: kunstluule loomiseks on rahvaluule tundmine eluliselt vajalik.

Järgnevates Eesti Kirjameeste Seltsis peetud ettekannetes keskendus Bergmann kreeka luulele. Ettekannete sisust saab aimu seltsi koosoleku protokollide kaudu. Kõnes „Põhja- ja Lõunamaa rahvaste luuletustest” kõrvutas Bergmann Heraklest ja Kalevipoega. Tema hinnangul ilmnenuid nende kahe võrdluse lõunalaste ja põhjalaste luuletuste erinevus. Esimene on tulvil rõõmu ja elu, lusti ja erkust, teine aga täis tõsidust, muret ning oma määratu kehasuuruse tõttu ka tähtsust. Heraklest ja Kalevipoega võrdles Bergmann neljas taurus: loo-saamine, nende üleüldine olu, nende elu kätkest kalmuni ja elu pärast surma. Ühisjoonte kohta on ta märkinud, et mõlemad kangelased kujutavad oma rahva pilti ning on oma peajumala võsud, leidub palju sarnasusi nende sünnis ja elus, töödes ja tegudes, surmas ja surmajärgses elus. Teoseid lahutavateks asjaoludeks olevat aga need, mida Bergmann nimetas loo-saamise „realiseks kooreks” – teisisõnu värsitehniliseks tasandiks –, ning teisalt lahknevused kangelaste surmajärgses elus: kui Herakles läks rõõmsalt taevasse, siis Kalevipojast sai Põrguvarava vaht. (-rr- [Kurrik] 1878: 173)

Aasta lõpus avaldas Bergmann oma tähtsaima artikli „Luuletuskunst: Lühikene õpetus luuletuste koorest. I” (Bergmann 1878b). Vastavalt ettekandes „Sõnake luuldest” toodud eristusele tähistab pealkirjas osutatud *koor* värsiõpetust. Kui toonases

¹² Siin ja edaspidi Bergmanni rõhutused.

¹³ „Aut prodesse volunt aut delectare poetae” (värs 333), e k „Luuletajad soovivad kas kasulikud olla või meelt lahutada”.

kirjatükis toonitas Bergmann luule peamist sihti Horatiuse tsitaadiga, siis „Luuletuskunstis” on sellest värsist saanud artikli moto. Tegu on tähelepanuväärse kirjutaja-positsiooni määratlemisega: ühest küljest annab Bergmann sellega teada, et eesti poeetikat rajades tugineb ta Horatiuse arusaamale luule kahetisest funktsioonist – pakkuda ühtaegu lõbu ja õpetust –, teisalt tõstab ta sellega enda käsitluse luulekunstist Horatiuse oma kõrvale.

Puuduvad andmed, et noor Bergmann oleks lugenud sajandi algul ilmunud baltisakslase Peter Heinrich von Frey saksakeelset käsitlust „Ueber die Ehstnische Poesie” („Eesti luulest”, 1813) ning sellest tõukuvalt kujundanud oma tõekspidamisi eesti poeetikast, kuid mitmel puhul vastanduvad tema seisukohad Frey omadele. Esmalt riimiküsimuses: Frey leidis, et kuna eesti keel on riimivaene, on selles lubatud n-ö ebapuhtad riimid, nt *käes : mees, ütled : kiitled, arm : koorm, kulen : tullen* (vt ka Põldmäe 1978: 10). Seega ei pidanud Frey eesti luules tähtsaks kõigi häälikute kokkulangemist alates esimesest rõhulisest silbist, nagu seda nõudsid enamasti saksa poeetikad, vaid läks lubatud vabadustes veelgi kaugemale: tema hinnangul võis tarvitada isegi erivälteisi riime. Teine Frey seisukoht, millele Bergmann – teadlikult või teadmata – oponeerib, on alaväärstav suhtumine rahvaluulesse. Frey kirjutas: „Sellest vähesest, mis meile on saanud tuntuks algupärastest eesti lauludest, ei kajastu küll midagi vähem kui luuleannet. Kunstist ei saa nende puhul üldse juttugi olla. Need on enamikus seosetud väljendused, mille loojad on viisid ühes taktiga küll oma suleliste ja pudulojuste hääliksuste ja liigutuste järgi komponeerinud” (Frey 1813: 16, tsitaadi tõlge Liina Lukas, vt lähemalt Lukas 2011: 678). Bergmanni jaoks ei vaja eesti luule esiteks mingeid mõõndusi ning teiseks tuleks rahvalaululikkust kunstluules hoopis rohkem rakendada: selleta on kunstluule kui juurteta puu.

Eesti värsitehnika küsimustes juhendus Bergmann hoopis opitzlikust õpetusest. Bergmanni selgitusel koosneb luuletuskunst kahest osast, välisest koorest ja sisemisest tuumast (Bergmann 1878b: 36–37), ning nagu tema artikli pealkirjastki järeldub, keskendus tema kirjatükk neist esimesele.¹⁴ Bergmanni kinnitusele on väline koor ehk värsitasand luules „väga tähtjas” ning ta püüab esmakordselt eesti keeles süsteemselt meetrikat kirjeldada, alles luues vastavat sõnavara ja kasutades ka saksa tsitaatsõnu. Bergmanni hinnangul asub luulekunsti n-ö lõbu alus silpides ning ta juhib tähelepanu sellele, et vahel on need pikad, teinekord kerged või rasked. Oluliseks võib pidada tema märkust, et silbi raskus on pikkusest olulisem. (Bergmann 1878b: 37) Autor nendib, et kui vanaaegses värsiõpetuses õpetati 26 värsijalga, siis kaasajal saadakse läbi viiega: trohheus, jamb, daktül, anapest, spondeus (Bergmann 1878b: 37–38). On tähelepanuväärne, et mainitud on eesti luules marginaalset (kuid heksameetris vajalikku) spondeust, aga mitte amfibrahhi, mida näiteks Jakob Liiv juba 1880. aastate keskel oma luules kasutas.

Artikli teise teemana järgneb kõlakujundite käsitlus. Bergmanni määratluse järgi tähistab alliteratsioon algriimi, assonantsi puhul asuvad korduvad häälikud sõna

¹⁴ Teadaolevalt jäi teine osa Bergmannil kirjutamata.

keskel ja riimi puhul selle lõpus (Bergmann 1878b: 41).¹⁵ Lõppriimi vaatleb ta normatiivselt ehk esitab sellele kindlad nõuded.

Riimiks nimetatakse täieste sarnaselt kõlavat värsilõppu, kus üksi viimse tõusu algus-umbhääleline ühesugune ep ole – ning seda peab ta olema – kuna kõik teised tähed lõpu poole, täishäälelised nii hästi kui umbhäälelised, täieste ühesugused on küll pikkuse, küll rõhuraskuse, küll väljarääkimise poolest. Puudub aga üks ainuke neist tingi-täitmistest, on sedamaid riim segane, on kehva riim. (Bergmann 1878b: 44)

Neis neljas reeglis – riimuvate foneemide häälduse, pikkuste ja rõhkude täielik kokkulangemine ning erinevus (kaas)rõhusilbi algushäälikus – näib Bergmann tuginemat Martin Opitzi poetikale „Buch von der Deutschen Poeterey” (“Raamat saksa luulekunstist”, 1624).¹⁶ Lisaks toob ta tsitaadina kaks nõuannet „luule seaduse-raamatust”. Esimene neist on hoiatus: „Riimi tarvitamises oldagu ettevaatlik!” Põhjusena nimetab ta asjaolu, et riim ei ole eesti rahvaluulele omane ning eesti keel olevat Bergmanni kinnitusel – ja selles langeb tema hinnang kokku Frey omaga – tööpoolest riimivaene. Teise nõudena sõnab ta: „Tarvitatakse aga riimi, siis olgu ta õige ja selge, puhas ning lõbus!” (Bergmann 1878b: 46) Eesti luulele loomumaseks peab Bergmann alliteratsiooni, mille sünonüümina kasutab ta ka sammariimi (vrd sks *Stabreim*): „Seesama alliteration on Eesti keele päris oma, loomulik ja alati pruugitud ja pruugitav ehe rahvaluuletustes” (Bergmann 1878b: 42). Sestap soovib ta seda n-ö oma riimi rohkem kasutada, et luule saaks „rahva südames ning hinges hääd maad leidma” (Bergmann 1878b: 43).

Bergmanni käsitluses kahest kõlakujundist ilmneb nende põhimõtteline erinevus. Erinevalt normatiivsest lähenemisest lõppriimile vaatleb ta algriime kirjeldavalt: „Assonationiks hüüetakse seda sarnast kõla ning värsi ise-olu, mis seeläbi sünnib, et tõususilpide täishäälelised, mitte algusumbhäälelised, ühesugused on.” Leidub ka vastav õpetus, ent mitte kõlakujundit rangelt piiritlev, vaid soovituslik: nimelt leiab Bergmann, et kaunima kõla saavutamiseks oleks hea kasutada assonantsi koos alliteratsiooniga. (Bergmann 1878b: 43) Erinevalt lõppriimist ei anna artikkel algriimi kohta värsitehnilist juhust, kuidas ja mida omavahel riimida tohib, vaid seal soovi-

¹⁵ Alliteratsioonil ja assonantsil on kaks eristuvat tähendust. Bergmann, nagu mitu saksa poeetikaõpetust (vrd nt Lyon 1907: 127), määratleb need asupaiga järgi. Hilisemas kirjandusteaduses on levinud defineerida alliteratsiooni värsis korduva alguskaashäälikuna ja assonantsi värsi paarõhulistest silpides korduva täishäälikuna (vrd nt Põldmäe 1978: 238). Võrdluseks Eduard Laugaste (1962: 537) definitsioon: „Alliteratsioon ja assonants on ühe nähtuse kaks poolt. Alliteratsioon on samade konsonantide paiknemine ühes värsis iseseisvate tüvede (seega ka liitsõna mõlemate osade) paarõhulises silbis, s. t. sõna algul, või nende puudumine üldse, nii et sõnad algavad eri vokaalidega. Assonants märgib samade vokaalide asetsemist tüvede paarõhulise silbi algul samas värsis.”

¹⁶ Martin Opitz kirjutab: „Peale selle ei tohi meesriimide puhul viimane silp ja naisriimide puhul (nagu me neid varsti jaotame) kaks viimast silpi täht-tähelt kokku langeda [---].” Nii on tema järgi keelatud näiteks riim *zeigen* : *erzeigen*, lubatud aga *erzeigen* : *zueneigen*. (Opitz 2016: 149–150) Riimipartnerite viimase rõhusilbi täheerinevuse nõuet kohtab hiljem küll veel Visnapuu käsitluses, kelle jaoks ei ole *sine* : *sine* riim, vaid riimimäng (Visnapuu 1932: 313), kuid hiljem levib vastupidine arusaam, et ident- ja homonüümriimid on täisriimi alaliigid (nt Põldmäe 1978: 260).

tatakse algriime suurema mõju saavutamiseks kasutada rohkem ja nii konsonantkui ka vokaalriime koos. Veelgi enam, Bergmanni artiklit võib pidada eesti statistilise värsiteaduse eellooks, sest autor pakub selles arvandmeid „Kalevipoja” algriimi kohta. Tema analüüs näitab, et „Kalevipoja” alliteratsioonid on suuremas osas ehk 61%-l juhtudest kahesambalised (nt *kana kaissu, leina lepituseks*), kolmesambalisi alliteratsioonide on 26% (nt *jooke jõudsamalt, jõgedad*) ja neljasambalisi 8% (nt *Võtab vihu võlsi-vallast*). Alliteratsioon puudub sootuks 5%-l värssidest (nt *Lesk läks aita vaatamaie*) (Bergmann 1878b: 42–43).

Kogu Bergmanni teoreetiline tegelemine eesti luulega – nii ettekannetes kui ka artiklites – püüab seda siduda vanade luulekultuuridega. Ühest küljest teeb ta seda emakeelset värsiõpetuse sõnavara arendades, kuid teisalt mõistab ta, et suurte luulekultuuride kaasaegne luule rajaneb vanemal kihistusel ning et eesti luule jaoks tähendab see pöördumist rahvaluule poole.

3. Luuleuuendused

3.1. Žanrid, stroofivormid, värsimööddud

Juba Jaan Bergmanni varaseimast säilinud käsikirjalisest salmikust (1875) paistab silma tekstide temaatiline, žanriline ja vormiline mitmekesisus. Erinevaid luuležanre märgib ta sageli pealkirjas või selle järel sulgudes, kasutades ka saksa- või ladinakeelseid tsitaatsõnu, nt „Hümnos”, „Elegie”, „Triolett”, „Satira”, „Epigramma”, „Koraal”, „Legenda”, „Ode”, aga ka „Manitsus”, „Naljatilik”, „Mõistatus”, „Palve”, „Laul” jne. Peale selle leidub säilinud käsikirjade hulgas valme, poeeme, (pila)eeposeid, sonette ja üks epitaaf. Tõlked ja algupärandid paiknevad nii käsikirjades kui ka luulekogus „J. Bergmann'i Laulud” (1901) läbiseigi ning on struktureeritud temaatilisel põhimõttel. Enim on ta tõlkinud saksa luuletajaid, nagu Zacharias Werner, Christian Fürchtegott Gellert, Gottfried August Bürger, Gustav Schwab, Salomon Gessner, Emanuel Geibel, Justinus Kerner jt, eriti aga Friedrich Schillerit, Johann Wolfgang von Goethe ja Friedrich Gottlieb Klopstocki. Vene autoreist eestindas Bergmann enim Ivan Krõlovi ning samuti tõlkis ta antiikautorite, nagu Vergiliuse, Ovidiuse, Homerose jt, tekste.

Bergmanni varases loomingus leidub kolme liiki stroofivorme. Esiteks kirjutas ta sonette, millest trükist ilmus kõigepealt 1881. aastal seeria „Lein ja lootus”. Käsikirjadest ilmneb aga, et ta kirjutas kaks pühendussonetti juba 1880. aasta märtsis. Neist esimene, „Sõbrale õpetaja ametisse astumise päeval” on dateeritud kuupäevaga 9. märts 1880 (RA, EAA.3819.1.3, kaust XXVI, lk 27), teine, „M. L. pulmapäevaks (25. Märtsil 1880)” (RA, EAA.3819.1.3, kaust XXVI, lk 29) on dateeringu järgi kirjutatud mõni päev hiljem, 13. märtsil.¹⁷

Veelgi huvipakkuvad on käsikirjades leiduvad trioletid, mida Bergmann ei ole trükis avaldanud. Neilegi on selgelt eeskujuks saksa autorid. Traditsiooniline vana-

¹⁷ Esimeste eesti sonettide kohta vt Lotman 2012.

prantsuse triolett on kaheksavärsiline kahel riimil rajanev luuletus riimiskeemiga abaa/abab, mille esimene värs s kordub neljanda ja kaheksanda värsina, teine värs seitsmenda värsina. Algupäraste triolettide värsimõõduks oli kaheksasilbik, mille vasteks silbilis-rõhulises germaani luules sai nelikjamb või -trohheus. Saksa romantikud käsitlesid seda stroofivormi üsna suure vabadusega: saksa triolett ei pruukinud koosneda kaheksast reast, vaid võis sisaldada ka rohkem või vähem värsse, samuti ei järgitud alati rangelt traditsioonilist riimiskeemi. Seega võib selles kontekstis pidada trioletti konstitueerivaks elemendiks suhteliselt lühikest, st neljajalalist kaksikmõõdu värsi ning korduvaid värsiridu.¹⁸ Noor Bergmann on oma triolettides algseist nõudeist veelgi kaugenenu: saksapäraselt on need neljajalalistes trohheustes, kuid sisaldavad kolme või isegi nelja riimiahelat. Esimene trioletti nimetust kandev eestikeelne luuletus pärineb Jaan Bergmanni teadaolevalt varaseimast salmikust:

Ükskordüks
(Ein Triolett.)

Ükskord ühte õpi päha!
Ära jää ses teistest maha!
Siis Sa ei saa tapelda,
Ei jää kinni iial kaa,
Ei sind teised naera siis,
Kui tead: palju viis kord viis.
Oma kasuks õpid sa,
Sellepärast ole kaa
Hästi usin alati,
Õpi üsna koguni,
Ükskord ühte omal päha,
Ära jää ses teistest maha!
30. Juni 1875. J. B.
(Bergmann 1875: 26)

Samas salmikus leidub ka üks pühendustriolett.

Soovitus lahkuva sõbrale
(Ein Triolett.)

Mälestuseks mõne salmi
Soovin sulle, sõbrakene!
Jääme sõbraks jäädavalte
Truuisti surma tunnini!

¹⁸ Trioletis kasutas neliktrohheust näiteks saksa poeet Friedrich Rückert (1836: 134) luuletuses nimega „Triolett“: „Einen Kreuzer gab' ich bin / Könnt ich in dein Herz sehen“. Vabadusi on näha ka riimiskeemis: triolett on süliriimis skeemiga aBBaaBBa, seejuures korduvad (väikese variatsiooniga) esimene, viies ja kaheksas värs ning teine ja seitsmes värs.

Kõige kallim sõbrakene
Võta veikest andi vastu.
Südamest ma sulle soovin
Mälestuseks mõne salmi!
6. August 1875 J. B.
(Bergmann 1875: 70)

Esimesega sarnaselt õpetlik, moraliseeriv ning taas lustlik on aasta hiljem kirjutatud trioleti nimetust kandev luuletus.

Kiimalusorjale
(Triolett.)

Oh sa iduhänna ori,
Jäta maha patupori.
Patud viimaks põrgu viivad,
Kuna kandvad surmatiivad.
Sest, oh iduhänna ori,
Jäta maha patupori! –
24. Mai 1876
(RA, EAA.3819.1.3, kaust XIX, lk 3)

Niisiis ei vasta ükski Bergmanni triolett vanaprantsuse trioleti reeglitele. Kõik kolm luuletust on saksapäraselt neliktrohheuses. „Ükskordüks” ja „Kiimalusorjale” on lorilaululikud paarisriimilised luuletused, neist ühes on värssse nõutust vähem (kuus), teises rohkem (kaksteist) ning nende trioletlikkus väljendub pealkirja kõrval värssimõõdus ning esimese ja teise värssi kordumises lõpuvärssides. Pühendustriolett sõbrale vastab küll ridade arvult traditsioonilisele trioletile, kuid selle korduvaks värssiks on ainult esimene rida, vastates sõna-sõnalt viimasele värssile. Teine värss kordub sisutasandil: see on seitsmendas reas ümbersõnastatud, tuues nüüd riimsõna positsiooni eelnevalt värssi alustanud sõna *soovin*. Tulemuseks on orbriim, nagu on riimipartnerita ka eelmine, sõnaga *vastu* lõppenud värss. Seega on selle trioleti riimiskeem abbaaxxa.

Esimesed eestikeelsed tertsiinid pärinevad samuti Bergmanni sulest ja juba 1880. aastast, kui ilmus tema tõlge Adelbert von Chamisso mainitud stroofivormis kirjutatud mahukast poemist „Salas y Gomez” (Undritz 1880: 53–60).

Teisiti sulandab Bergmann euroopaliku vormi ja eestiainelise sisu värsistatud vanasõnades, tuues nii taas eesti kirjandusse uue žanri: gnoomilise luule. Selleks seab ta daktüülistesse heksameetritesse kümme eesti vanasõna, pealkirjastades oma katsetuse „Vanad sõnad kuuejalgses” (pakkudes antiikvärssimõõdule ühtlasi välja eestipärase nimetuse).

1. Ilu ei panneta patta, ei kaunist kaa katlasse iial.
2. Suur tük ajab suu lõhki, sest iialgi ära söö liiast.
3. Õigel ei hakata hõlma, ei vagal ka värise veri.
4. Palju maailmas on tõsi, kuid ütelda kõiki ei kõlba.
5. Seda ma süön, mis on küps, ja mis tõsi on, seda ma räägin.
6. Tarvitust tahtes tee tööd ning õnnistust Jumalalt palu.
7. Magajal kassil ei jookse ei iialgi hiireksed suhu.
8. Oma toit magusam võõrast, ja oma süng pehmem kui võõras.
9. Kui annad kuratill sõrme, sult võtab ta tervelt so keha.
10. Kukega tõustes ja kuldiga heites tood majasse rikkust.

21.–22. Febr. 1876

(RA, EAA.3819.1.3, kaust XV, lk 29)

Sarnast katset ühendada antiikaegne vorm ja eestiaineline sisu näeme heksameetritele samal lehel järgnevas eilegilises distihhonis.

Kohtasid mõistavad Mulgid kül osta, kuid oskavad ühes

Lapsi hääst koolita, kaa nõuda mis vallale hää.

(RA, EAA.3819.1.3, kaust XV, lk 29)

Bergmann järgib juba neis varasemais heksameetris põhimõtteid, mida kohatab tema hilisemates tekstides: ladusalt, peamiselt daktüülites jooksev värs, rangelt väljapeetud tsesuur, samuti kohatised alliteratiivsed efektid ja parallelismid, mis on omased eesti regilaulule. Sisuga ja lausestus aga alluvad värsimõõtule ning Bergmann ei põlga heksameetri reeglite täitmise nimel ka kohmakaid sõnastusi ega ebaloomulikku sõnajärge.

3.2. Antiigitõlked

Teadaolevalt esimese suurema heksameetrivormis antiigitõlke tekkelugu on omamoodi koomiline. Bergmann on seda meenutanud oma autobiograafias gümnaasiumiajast kirjutades: „Kord ütles üks klassivend: „Ihr Esten habt nur einen Hexameter [Teil eestlastel on ainult üks heksameeter]: „Oh sa viimane tont, sa kuradi pära lontrus!” See pahandas mind. Laupäev oli koolipüha. Tarvitasin seda ja püha-päeva õhtupoolt selleks, et „Batrachomyomachia” Kreeka keelest Eesti keelde tõlkisin ja esmaspäev ütlejale presenteerisin: „Vaata, nüüd on meil enam kui 300 hexameetert!”” (Bergmann 1986 [1910]: 689) Koolivenna väide tugines arvatavasti omal ajal ringlunud ja mitmetes allikates (vt nt Oinas 1993) tsiteerimist leidnud Tartu ülikooli õppejõu Carolus Mickwitzi väitele, nagu ta oleks ainsat eestikeelset heksameetrit „Oh sina viimane tont ja kuradi pära lontrus” kuulnud Tartu hobuselaadal söimlevatelt talupoegadelt. Mickwitzil polnud küll õigus: selleks ajaks olid eestikeelseid heksameetreid loonud nii Friedrich Robert Faehlmann kui ka Lydia Koidula. Noor Bergmann ei olnud nendega kursis ning nii sündiski 1875. aastal „Batrachomyomachia” ehk „Hiirte ja konnade sõja” tõlke esmaversioon (Bergmann 1875: 133–142), mis

ilmus oluliselt töödelduna 1878.–1879. aastal Meelejahutajas (Bergmann 1879b). Bergmanni tõlge on küll ekvimeetriline, kuid tema heksameeter pole veel kvantiteeriv, nagu saab normiks XX sajandil, vaid rõhulis-silbiline. Sellise värsivormi eestindamisel on ta suurel määral teerajaja. Bergmann on esimene, kes loob seni peamiselt silbilis-rõhulises luuletraditsioonis pikema heksameetrilise teose, ja nõnda tuleb tal välja töötada nii eestikeelse heksameetri prosoodilised reeglid kui ka läbi mõelda meetrilised põhimõtted: kuidas luua eesti keeles spondeusi ehk kahest raskest silbist koosnevaid jalgu; kuidas tagada igasse värsiritta tsesuur keeles, kus sõnarõhk on esisilbil, mistõttu loomulik jagunemine kipuks langema keelatud kohta kolmanda värsijala järel; kas ja kuidas vältida sõnapiiride alatist langemist värsijala piiridele, mida soosib eesti keele prosoodia.¹⁹ Värsivorm on nii Bergmanni varasemas kui ka hilisemas tõlkeloomingus dominant, millele allub kogu sisuplaan.

Siiski olid sellel ajal koolipoisi värsiloome põhimõtted alles välja kujunemas ning „Batrachomyomachia” algusvärsidest (1–12) on näha, kui põhjalikult ja süstemaatiliselt Bergmann mõne aasta pärast oma tõlget redigeeris.

1875	1879
Hakates esiti oma Helikoonilt Muusade koori	Algusel kuule mind, muusa, kes Heeliko kõrgemal kingul
Südamesse palun nüüd tulla, et õpetaks laulu, Mis ma viimati panin mo testamendisse üles,	asud, ja tule ja võta mu südames enesel' aset! Avalda armsamat laulu, mis kaunimais kõrvades kõlab,
Arvamata suurt sõda ja kisajat Arese mängu; Ühes soovides, et kõigi rääkjate kõrvad saaks kuulda, Kuidas ükskord Hiired on Konne seas vägevad olnud,	kuuluta, osavam hüüdjä, mull' hirmsate sõdade käiku, ilmuta hiilgavat mõõka ning kisavat Aarese mängu: kõnele, kuidas kord hiired ja konnad on võitlemas olnud,
Püüdes järele teha maast sündind Gigantide töösid, Kuis rääksid surelikud; niisugune oli ta algus.	kuidas nad vahvasti teinud on kangema tugeva teo, kuidas nad hakkasid pääle, kuis viimati lõpetud töö sai.
Ükskord jänutes Hiir, kes kassi küünedest pääsnud, Sirutas järve ääres vee ligi ta lõuakest õrna, Rõõmustades ennast meemagusast veest; teda nägi	Järvele jõudis kord hiir, kes küüsi ei sattunud kassil', ilmutas enese janu ning kummardas kenamat konu, rõõmuga lakkus ta vett, mis magusam maitses kui mesi.
Pajutaja soosõber, niisugust ütles ta sõna: (Bergmann 1875: 133)	Vesine Vaakuja nägi ning avaldas säärase sõna: (Bergmann 1879b: 266)

Toodud näites on muudetud peaaegu kõiki värsse. Sama on tehtud ülejäänud tekstis, ehkki leidub ka väiksemate parandustega ridu, nt 15–16 („Sest kui ma sõbruse väärt sind leiaksin, viiksin sind koju, / kaasa sull' annaksin kinki kui võõrale palju ning hästi.” → „Aga kui sõpruse väärt sind leiaksin, viiksin su koju, / Annaksin kingitust sulle kui võõrale palju ja hästi.”), 22 („Et sa kuningas oled, et sõdades võidelda oskad;” → „kuningas oled sa vistist ning sõdades võidelda oskad.”) ning 24 („Raasuksenäppaja jälle tall' vastas ja valjusti ütles:” → „Raasuksenäppaja varsti tall' vastas ja valjusti ütles:”).

Muudatuste analüüs toob selgelt esile küllalt järjepidevad põhimõtted, millele Bergmann oma redaktsioonis toetub. Poetoloogiliselt on oluline, et ta loobub esi-

¹⁹ Bergmanni heksameetri struktuurist vt lähemalt Lotman 2003.

algse variandi rohketest trohheilise rütmiga spondeustest (nt *ühes*) ning asendab need daktülitega, nagu näha 292. rea võrdlusest:

Aga **hiirde**²⁰ vägi ei **jätnud** järele siiski, →
X x X x X x x X x X x x X x

Siiski veel järele hiired ei jätnud, vaid toibusid ehmust,
X x x X x x X x x X x x X x x X x

Spondeilisi jalgu leidub redaktsioonis tunduvalt vähem ning kreeka spondeuste eelistatud struktuur on kahest ühesilbilisest sõnast koosnev jalg, mille tagajärjel on Bergmanni spondeused raskemad ja nii lähemal nende algupärasele struktuurile. Kuigi Bergmann toetub oma värsiloomes rõhulis-silbilistele põhimõtetele, on just see esimene samm eesti kvantiteeriva heksameetri väljaarendamiseks. Võrdluseks rida 80:

Kuidas mind ujudes nüüd tema kannab majasse kukil, →
X x x X x x X x x X x X x x X x

Kuida mind ujudes **nüüd kann** kannab majasse kukil,
X x x X x x X x X x X x x X x

Selliseid spondeusi ei väldi ta ka klauslites, erinevalt kreekakeelsest originaaltekstist, kus värsilõpus esineb ühesilbilisi sõnu vaid erandjuhtudel, ning needki on kliitikud. Teine läbiv parandus puudutab häälikuinstrumentatsiooni: Bergmann lisab redaktsiooni rikkalikult kõlamänge, eriti alliteratiivseid paare ja kolmikuid, nagu 60. reas: „karata mööda ja maad ja vette end eest ära peita.” → „karata kuival kui loom, vees ujuda kiirelt kui kala.”

Tõlkestrateegiliselt on uue redaktsiooni läbivaks jooneks teksti kodustamine, millele alluvad ka poeetilised lahendused: daktüülilisus kui eesti keele loomulik rütm, alliteratsioon kui eesti luulele omane võte. Redaktsioonis on ühelt poolt kreeka-päraseid nimesid välja jäetud, näiteks ridades 7 („Püüdes järele teha maast sündind Gigantide töösid,” → „kuidas nad vahvasti teinud on kangema tugeva teo,”) ja 59 („Kahepaikset elu on Konnadel annud Kroniion,” → „Esiteks elugi meile on jagatud loomusest kaheks,”), teiselt poolt on kreeka nimed asendatud häälduspärasema eesti-keelse transkriptsiooniga (Ares → Aares) või lausa eesti sõnaga (nt Hüdromeduusa → Vaakuja kaasa; jõe Eridaamuse → Soojõe). Mõni juba algversioonis kodustatud nimi on asendatud poeetilisema variandiga: Kuningas Punpale → kuningas Pakspõsk; Leivanärija → Raasukseraksija; Veskelimpsija → Tusttolmulimpsija; Kintsulööja → Koopaja.

Kuigi „Batrachomyomachiat” peetakse sageli Bergmanni esimeseks antiigi-tõlkeks, ei ole see ometi nii. Sama aasta algul on Bergmann eestindanud veel

²⁰ Paksus kirjas on siin ja edaspidi artikli autorite esiletõsted.

mitmeid kuulsate antiikteoste katkeid (mida ta ise ei pidanud vist piisavalt kaalukaks, et nendega veenda oma klassivenda eestikeelse heksameetri võimalikkuses). Arvatavasti oli just Bergmann see, kes tõi eesti keelde esmakordselt katkendi Ovidiuse luulest. Originaaliga ekvimeetriliselt eeleegilises distihhonis värsistatud luulekild pärineb Ovidiuse hilisperioodil loodud „Kirjadest Musta mere äärest” (4.3.35–40):

Maailma asjad on tühised

Kõiki, mis inime teeb, mis tal on, üksi lõngake kannab,

Et ühe päävaga võib langeda vägev ja suur.

Kellele tundmata kül on vägeva Kroesuse rikkus,

Ometi elu tal' ann'd vangis kord vaenlase arm.

Kes alles vähä a'a eest Sürakuusat hirmuga täitis,

pikendas vaevaga see elu, et nalga ei surn'd.

20. Febr. 1875

(RA, EAA.3819.1.3, kaust XV, lk 28)

Ehkki tõlge on originaaliga võrreldes tunduvalt daktülilisem (õieti leidub tekstis vaid üks kontraktsioon, kolmanda värsirea kolmandas jalas), peab Bergmann distihhoni meetrilisest struktuurist väga täpselt kinni, sh paigutades igasse ritta tsesuuri: värsiread jagunevad heksameetris asümmeetriliselt ja pentameetris kaheks võrdseks osaks.

Alljärgnev varem avaldamata fragment on aga tõenäoliselt esimene eestikeelne heksameetrivormis lõik „Odüsseiast”:

Odysseia 22.105–115. Odüseses ja Teelemahos

Vastates temale siis kiirest pajatas kuulus Odüseses:

„Jookse ja too, et mul otsa ei lõpe mo surmajad nooled,

Et naad mind ukse eest ära ei lükkaks, kes üksinda olen!”

Ütles; ja Teelemahos kuulus armastud vanema sõna.

Läks üles kambrisse, kus sõjariistad kuulsamad seisid.

Säält ta siis kilpidest neli ja odadest kaheksa võttis

Ning neli kiivert, mis vasest ja hobuse jõhvidest tehtud;

Jooksis siis kandes ja sai ruttu armastud vanema juure.

Esiti enesel siis ajas vaskesi riideid selga,

Sulastest kaks panid kaa endel ilusad sõariistad ümber,

Seisates targa ja kavala kuulsa Odüsesese kõrvas.

21. Febr. 1875.

(EKM EKLA, f 290, m 3:11, l 14)

Selleski tõlkes peab Bergmann heksameetri asümmeetrilised tsesuurid läbivalt välja, ent erinevalt Ovidiuse eestindusest on tegu läbinisti daktülilise värsiga: kat-

kendis ei ole ainsatki kontraheeritud värsjalga. Muudele homeroslikele tehnikatele pöörab Bergmann vähem tähelepanu: näiteks epiteedid on tõlgitud võrdlemisi hooletult.

Hiljem samal aastal tuleb Bergmann antiikeepika juurde tagasi ja valib seekord tõlkimiseks lõigu Vergiliuse „Aeneisest”, olles taas esimene, kes seda autorit eesti keelde tõlgib.

Aenea kõne

(Aeneide I, 198–207)

„Sõbrad, kel meeles on veel vanad vaevad, mis kannatand enne?

Teie, kes palju ju kannud; kaa sedagi lõpetab Jumal.

Teie, kes rõövija Skylla ja kõlava kaljude ligi

Läksite; teie, kes kaa Polüfeemuse kivisid tunda

Saite: nüüd julgemaks saage ja kurvastust minema saatke.

Ükskord ehk rõõmuks on meil seda kimbatust tuleta meele.

Sagedast ühest ja sest hädaohust rutates läbi

Tõttame Ladinamaale, kus üteldus rahulist paika

Tõutab; kus õigus on meil ülesehitata Pergami riiki.

Oodake, kinnites end, jälle paremat, armsamat aega!”

J. B. 11. September 1875 Vergilius

(Bergmann 1875: 90)

Seegi on tüüpiline Bergmanni varane heksameeter: korralikult tsesuuritud ja enamasti daktüüliline värs. Sellega lähevad tõlkes küll mõned vergiliuslikud efektid kaotsi, eriti viimase rea läbiv spondeiline rütm, mis rõhutab vastupidamise ja kannatlikkuse motiivi. Teisalt väärivad märkimist tõlkes edasi antud neljanda ja viienda ning kaheksanda ja üheksanda rea vahelised siirded ning teise ja kolmanda värsirea algul kompenseeritud anafoor.

Nende katkete kõrval väärib märkimist juba 1877. aastal Eiseni luulekogu „Lehekuu öied” arvustuses ilmunud, ent seni tähelepanuta jäänud Horatiuse „Kirjade” fragment, millega Bergmann manitseb luuletajaid avaldamisega mitte kiirustama, tuletades meelde kõikidele raamatutele kehtivat kuldset sõna: „Kui sa mult läinud, mu raamat, / Ei tule sa tagasi enam!” (Bergmann 1877: 54) Siin on Bergmann värsistanud Horatiuse heksameetri esimesed neli jalga daktüüliliseks heksameetriks, mille ta on küll paigutanud kahte ritta; selguse mõttes on ta lisanud tõlkesse luuletuse esimeses värsis sisalduva pöördumise raamatu poole.

Noore Bergmanni antiigtõlke katsetused paistavad ühelt poolt silma variatiivsusega: Bergmann valib eri perioodidel, eri keeltes loonud antiikautoreid Homeosest Ovidiuseni. Teiselt poolt piirdub ta üksnes heksameetris ja elegeilises distihonis luuleteostega, jättes kõrvale nii lihtsamates jambides kui ka keerulisemates aioolia värsimõõtudes kirjutatud tekstid, nagu ka draamatekstid, milles jambilised kõnelemisosad vahelduvad keerulisemate stroofiliste osadega. Märkimisväärne on, et tema säilinud pärandis ei leidu ühegi antiikse proosateose tõlgete katkeid. Antiikset

luulet tõlkides toob Bergmann horatiuslikult eesti värsikultuuri uusi vorme ning järgib nende meetrilisi reegleid, samal ajal kodustab ta vorme pidevalt, otsides neile eestipärasemaid kõlasid ja rütme.

3.3. Pilaeeposed

Lisaks „Batrachomyomachia” eestindamisele katsetas Bergmann jälle ehk Eestis esimesena algupäraselt pilaeepost.²¹ Tema käsikirjalises pärandis leidub kaks seni ilmumata satiirilist kangelaslaulu: mahukas, 650-värsiline „Jaaniida” ja lühem, 150-värsiline „Andresiida” (Bergmann 1875: 38–56; 61–65), mida autor ise oleks määratlenud kui „käänsakaid”. Nimelt kirjutab ta oma samuti käsikirjalises ja dateerimata retsensioonis baltisakslasest estofili Georg Julius von Schultzi luulekogule „Peegli pildid” (1866) žanrist, mis on „võera keles satirilaulud” ning et „Eesti keles võiksime neid käänsakad nimetada” (EKM EKLA, f 59, m 10:21).²² Nendes poemides ühendab Bergmann taas kaks mudelit. Esimene eeskuju, mille vajadust on ta ka oma kõnedes rõhutanud, on antiikkepos: neid poeme saab vaadelda kui teatavaid odüsseiasid. Kui antiiksete eeposte algusosad sisaldavad üldjuhul invokatsiooni ehk pöördumist muusa või mõne muu jumaluse poole, siis sarnase pöördumisega alustab oma eepilist poemi ka Bergmann, kuid abipalve adressaadiks on temal hoopis ööbik:

Ööpik, oh õnnelik laulik,
 Õpeta laulude lugu,
 Valmista viiside väge,
 Toimeta targa töö tulu,
 Saada sa selgemat sisu,
 Anna sa armsamat elu!
 Vii mind lauliku laansesse,
 Juhata Endla järvele,
 Et ma säält lauljate luida,
 Vanemuine, viisitaja,
 Targema tütre pärandust
 Päriksin omale õnneks,
 Korjaksin kallimaks kaasaks!
 (Bergmann 1875: 38)

Pöördumine muusa või jumalanna asemel ööbiku poole on kaalutletud valik: Bergmanni taotlus tuua rahvalaul kirjanduslikku luulesse ei tähendanud ainult

²¹ Vt pikemalt selle kohta Lotman, Lotman 2020.

²² Murdesõna *käänsakas* tuleneb samast tüvest nagu *kentsakas* (VMS: 357), seega tugineb Bergmann siin taas vanemale keelekihistusele. Olgu võrdluseks toodud XIX sajandi esimesel poolel ilmunud teos, mis on pealkirjas määratletud käänsaka jutuna: „Kahhe kõer silma kohto käik ehk Ärra õiska kohhut minnen, Õiska kohust tullen. Üts käänsakas jut, / mis mele oppetuseks väljandnud Pavlov” (Pavlov 1842).

rahvalaulu värsimõõdu ja alliteratsiooni, vaid ka rahvalaulude retooriliste võtete, parallelismi ja mütoloogia sissepõimimist oma luuleteostesse.

Antiikeeposteile viitavad ka Bergmanni teoste pealkirjad. Eeskujudega sarnaselt on need moodustatud teose peategelase nimest (nt Homerose „Odüsseia”; Vergiliuse „Aeneis”, mis on saksa keeles kandnud ka sõnatüve näitavat pealkirja „Aeneida”, nii nagu ka selle venekeelne variant „Энеида”). Ent antiikeeposte paralleelid ei piirdu ainult sellega. „Jaaniida” temaatilised ja sisulised laenud „Odüsseiast” on ilmsed: peategelane on kurikavalalt nutikas Jaan, kelle epiteediks on *tark*, kes rändab loos ringi, satub mitmetesse seiklustesse, jääb avalike naiste lummusesse langedes pikemaks ajaks kodukohast kaugele, petab ja kavaldab, kuid jääb lõpuks ilma nii võimust kui ka varast.

„Jaaniida” vorm jäljendab regilaulu omaaegsete teadmiste valguses: ehkki see eksib nii mõnegi regilaulu poetilise põhimõtte vastu, koosnevad värsid kaheksast silbist, sisaldavad rohkeid alliteratsioone ja parallelisme, samuti poetilisi vormeleid ja kordusi. Kuid peale kahe erineva minevikulise mõõtme on siin oluline kaasaeg: Bergmann jutustab rohkete olmedetailidega lugu oma aja poliitikast, sündmustest ja probleemidest. Antiikne žanr saab väljenduse regivärsis, mis omakorda kohtub kaasaegse leksika ja problemaatikaga.

Lõpetuseks

Jaan Bergmanni võib pidada mitmes mõttes eesti poetika üheks alusepanijaks. Tema suures osas avaldamata luulelooming, sh nii algupärandid kui ka tõlked, mis on dateeritud tema üliõpilasaastatega 1875–1878, näitab Bergmanni programmi luuleuuendajana. Ta lõi algupäraseid luuleteoseid romaani rahvaste stroofivormides – sonetis, trioletis ja tertsiinides –, vahendas klassikalist luulet ning rikastas luulekeelt erinevate värsivormide, stiiliregistrite ja žanridega. Selles žanrilises ja laadilises mitmekesisuses väljendub luuletaja sihipärane tegevus eesti kirjavaras kasvatamisel.

Samuti tuleb esile tõsta Jaan Bergmanni kui kodustajat: ta ei piirdu vaid lääne luulekultuuri ülekandega, vaid teeb selle eesti kultuurile omaseks, otsides alati viisi, kuidas lisada uuele vormile midagi sügavalt eestilikku. Tema luuleteemalistes artiklites „Sõnake luuldest” ja „Luuletuskunst I” ei ole tähelepanuväärne mitte üksnes see, et ta tõenäoliselt saksa eeskujude põhjal paneb aluse eesti värsiõpetusele, püüdes esmakordselt emakeeles süsteemselt kirjeldada värsimõõte ja kõlakujuundeid, vaid ka see, et neis avaneb ühtlasi eesti keelest ja kirjandusest lähtuv luuleteooria. Ta võrdleb eesti luulekultuuri vanade luulekultuuridega, tutvustades tulemusi mh ka oma suulistest ettekannetes, ning jõuab järelduseni, et eesti kunstluule peab välja kasvama regilaulust, mille võrdsustab antiigipärandiga lääne luules. Kuid ta ei raja oma loomingut üksnes rahvaluulele, vaid hakkab selles omakorda siduma antiikluulet eesti regivärsi ja kultuuriga, tehes seda mitmel tasandil. Ta n-ö tõlgib heksameetrilistesse värssidesse ümber eesti vanasõnu, st tema enda terminoloogia järgi võtab koore antiikluulest, tuuma aga eesti pärimusest. Samal ajal loob ta „Batrachomyomachia”

eeskujul eesti pilaeepose, milles jälgendab regivärssi nii meetrumilt kui ka poeetiliselt kujunditelt – seega rajanevad tema „Jaaniida” ja „Andresiida”, vastupidi, eesti rahvalaulu koorel, aga tuumas lähtub ta antiigist, põimides sinna kolmanda tasandina oma kaasaega.

Paraku ei ole alles Bergmanni nende aastate kõiki salmikuid. Ometi võib ainuüksi säilinud käsikirjade põhjal Bergmanni tegevuse mahtu ja kavakindlust nende nelja aasta jooksul võrrelda terve luulerühmituse tööga. Kuid esiteks tegutses ta üksinda ning teiseks lähtus intuiitiivselt enda isiklikust huvist, hoomamata selle töö suurust ja tähendust. Ilmselt seetõttu jättis ta ka paljud oma mängulisemad luuleteosed trükkimata, avaldades pigem neid, mis vastasid ajastu kaanonile. Luulekogu ilmus alles veerandsada aastat hiljem, kui tekstid olid värskuse ja ajakohasuse kaotanud. Kuna Bergmann tegutses pigem oma teadmisjanust lähtuvalt, pole ta ka ise vääriliselt sõnastanud oma õpinguaastate otsinguid ja leide eesti kirjanduses. Mõlemad Jaan Bergmanni seatud eesmärgid eesti luulekultuurile – õpetus ja lõbu – on nii suuremahulised, et alles ootavad süsteemsemat uurimist ja konteksti loovat käsitlust.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ning see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga PRG1106 „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel”. Autorid tänavad Kristi Viidingut, Mari Sarve ja Piret Lotmanit nõuannete ning paranduste eest.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.3819 – Jaan Bergmann, kirjanik ja Paistu kiriku pastor

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 0 – Koopiad [originaal f 25 – Matthias Johann Eisen (ERA)]

f 59 – Lydia Koidula

f 290 – Alfred Rõude

Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Baltika osakond

Bergmann, Jaan 1875. Jutud, salmused, laulud, mis võõraist keeldeist ümbertõlkinud ehk ise luuletanud. [Käsikiri.]

KIRJANDUS

–rr– [Kurrik, Juhan] 1878. Eesti Kirjameeste Selts. XV. koosolek Viliandis 27. ja 28. Juunil 1878. – Eesti Postimehe lisaleht ehk jututuba 12. VII, lk 173–174.

Bergmann, Jaan 1877. „Lehekuu öied.” – Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linna-rahvale 2. III, lk 53–54.

Bergmann, Jaan 1878a. Sõnake luuldest. – Sakala Lisaleht 25. III, lk 2–4.

Bergmann, Jaan 1878b. Luuletuskunst I. Lühikene õpetus luuletuste koorest. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878. 6. ak. Toim Mihkel Veske. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, lk 36–48.

- Bergmann, Jaan 1879a.** Usk on rahvuse alus ja põhjus. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale 3. I, lk 1–2; 10. I, lk 1–2.
- Bergmann, Jaan (tlk) 1879b.** Batrachomyomachia. – Meelejahutaja, nr 6, lk 266–276.
- Bergmann, Jaan 1901.** J. Bergmann'i Laulud. Jurjev (Tartu): M. Vares.
- Bergmann, Jaan 1923.** Laulud. Teine trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Bergmann, Jaan 1986 [1910].** Jaan Bergmanni autobiograafia. Kommenteerinud Rudolf Põldmäe. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 685–690.
- Bergmann, Jaan 1997 [1878].** Aruanne minu reisist laulu=korjamise pärast suvel 1878 Kolga kihelkonnas. – Rahva ja luule vahel. Kogumispäevikuid aastaist 1878–1996. Koost Mari-Ann Rimmel. (Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Paar sammukest XIV.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 15–17.
- Eesti... 1878a** = Eesti kirjameeste seltsi koosolek 3. ja 4. jaanuaril 1878 Tartus. – Sakala Lisa-leht 8. IV, lk 4.
- Eesti... 1878b** = Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek 27. ja 28. Juunil Viliandis. – Sakala 15. VII, lk 4.
- Ehrmann, Karl 1924.** Jaan Bergmann. – Postimees 25. VI, lk 2.
- Frey, Peter Heinrich von 1813.** Ueber die ehstnische Poesie. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, II. Pernau: Gotthardt Marquardt, lk 15–43.
- Kallas, Aino 1936.** Koidula jälgedel. IV. Mis mäletan mina Koidulast (Jaan Bergmanni mälestused). – Päevaleht 5. XI, lk 4.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1869.** Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust. Väljaannud Fr. R. Kreutzwald. Tartu: H. Laakmann.
- Kunder, Juhan 1873.** Õie-elu ja külm elu maanteel. 1. pärg. Tartu: [H. Laakmann].
- Laugaste, Eduard 1962.** Eesti alliteratsioonist ja assonantsist. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 531–537.
- Lotman, Maria-Kristiina 2003.** Vabanemiskatse silbilis-rõhulisest süsteemist: Jaan Bergmanni heksameeter. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis = Duo saecula philologiae classicae in Estonia. (Morgensterni Seltsi toimetised 1.) Koost, toim Ivo Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 99–111.
- Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Rebekka 2020.** Jaan Bergmanni pilaeepos „Jaaniida”: tekst, kontekst ja intertekst. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 26, lk 285–293.
- Lotman, Rebekka 2012.** Kas Jakob Liiv kirjutas esimesed eestikeelsed sonetid? – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 401–417.
- Lukas, Liina 2011.** Eesti rahvaluule baltisaksa luule inspiratsiooniallikana. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 675–697.
- Lyon, Otto 1907.** Abriss der deutschen Poetik. Leipzig–Berlin: Verlag von B. G. Teubner.
- Oinas, Felix 1993.** Vandumisest. – Sirp 2. IV, lk 16.
- Opitz, Martin 2016.** Raamat saksa luulekunstist. Tlk Maria-Kristiina Lotman ja Kai Tafenau. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Pavlov 1842.** Kahhe köer silma kohto käik, ehk Ärra õiska kohhut minnen, Õiska kohust tul-len. Üts känsakas jut, mis mele oppetuseks väljaandnud Pavlov. Tartu: Schünmanni lesk.
- Põldmäe, Jaak 1978.** Eesti värsiõpetus. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Reinvald, Ado 1872.** Villandi laulik. Luulened ja väljaannud A. Reinvald. Tartu: W. Gläser.

Rückert, Friedrich 1836. Gesammelte Gedichte von Friedrich Rückert, Bd 2. Erlangen: Carl Heyder.

Teadaanded... 1877 = Teadaanded ja kuulutused. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale 21. XII, lk 318.

Teadaandmised... 1878a = Teadaandmised ja kuulutused. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale 8. II, lk 36.

Teadaandmised... 1878b = Teadaandmised ja kuulutused. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale 29. III, lk 80.

Undritz, Paul (koost) 1880. Mõistlik jutustaja. I. Noorte ja vanadele vaimu kosutamiseks välja annud Paul Undritz. Tartu: H. Laakmann.

Viiding, Kristi 2015. *Non tibi per ventos veneranda Poëtica crescit...* Johannes Hörnick ja humanistlik poetikakäsitlus varauusaegses Eestis. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 16, lk 179–205.

Visnapuu, Henrik 1923. Jaan Bergmanni eluloolised andmed. – J. Bergmann, Laulud. Teine trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk VII–XV.

Visnapuu, Henrik 1932. Tähelepanekuid ja märkmeid riimist. – Looming, nr 3, lk 311–322.

VMS = Väike murdesõnastik I. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982.

Rebekka Lotman (sünd 1978), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi maailmakirjanduse kaasprofessor; Tallinna Ülikooli Kirjastuse peatoimetaja (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), rebekka.lotman@tlu.ee

Maria-Kristiina Lotman (sünd 1974), PhD, Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia kaasprofessor (J. Liivi 4, 50409 Tartu), maria.lotman@ut.ee

---

The poetics of young Jaan Bergmann: Poetic art as pleasure and instruction

Keywords: Jaan Bergmann, poetics, Estonian poetry, runo verse, strophe-forms, classical translations, poetic reform

Jaan Bergmann (1856–1916) can be considered one of the founding figures of Estonian poetics: He authored the first Estonian survey of poetics, he also introduced various canonical forms of poetry in his native original poetry, broadened Estonian poetry by genres and enriched it by translations, being the first Estonian translator of several ancient authors. Bergmann's efforts to diversify Estonian poetic culture mainly belong to his student years, age 18–22. Thus the focus of the present article lies on Bergmann's contribution to the development of Estonian poetics and versification while attending gymnasium and university in 1875–1878. Besides his publications, the article draws on young Bergmann's articles and records of his representations, yet especially on unpublished archival sources, i.e. his manuscript verse collections from 1875, 1877 and 1878. The latter demonstrate how consistent he was in

his attempts to bind tradition and innovation on various levels, combining classical verse and strophe with Estonian runo song and oral tradition with written poetry, all in order to cultivate the soil where Estonian own poetry could root and thrive.

Rebekka Lotman (b. 1978), PhD, University of Tartu, Faculty of Arts and Humanities, Institute of Cultural Research, Associate Professor of World Literature; Tallinn University Press, Editor-in-Chief (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), rebekka.lotman@tlu.ee

Maria-Kristiina Lotman (b. 1974), PhD, University of Tartu, Associate Professor of Classical Philology (J. Liivi 4, 50409 Tartu), maria.lotman@ut.ee